

„Ithakám partját elértem..., lekötöm hajómat”

(2. rész)

II. „az ébren szunnyadozó magyar...” (Berzsenyi: *A felkölt nemességhez*)

Thalassa, thalassa – kiáltja a vándor, ha partodra ér. De hát mi is a tenger? Ott a válasz a Szentírás első oldalán: Isten akaratából egy helyre gyűlt vizek. Amik átfogják a Glóbuszt, körülcsobogják a földeket, adnak és vesznek, befogadnak és hullámaikra emelnek, elcsábítanak, hogy elpusztíthassanak. Tegyük föl a mélységesen elfogult kérdést: nekünk, Észak alsó pereméről lefelé néző magyaroknak mi is az, hogy „tenger”? Csak a görög és a latin órák emléke, bibliai versek tája? Csak az utazásoké, visszapillantva – amikor már megjöttek a késő őszi szelek, s verik arcunkba a szikes port? Majd odakint vágja az alföldi zegernye a porhót, idebent állandóan rakni kell a drága fát a tűzre, fogy és kormol a gyertya, viszont nem akar fogyni a hatvan darab görög dolgozat, vakoskodunk, mi mást tehetnék, neszelve Lacikára és Julcsira, és közben zsong bennünk Homérosz tengere visszafojthatatlan dallammal, magunk sem tudjuk, honnan a hang. „Dallamtapadás” – talál rá majd a szóra a bölcsült utókor. És mi, a méltatlan utódok? Egy-egy tárgy, szó, fotográfia, összefirkált, a hajtásainál szakadozó térkép, zsebekben lapuló aprópénzek... És innen most már mi – vajon kik – nézzük a tengert, akik nem honosak sem északon, sem délen. De jobb felszólító módban: nézzük mi a tengert, akik... Északra akkor megyünk, ha bujdosni kényszerít a nemzeti sors, vagy trappolni a császár és az őrmesteri pálca, esetleg zsidó borkereskedők vagyunk, Délre meg... – ha szabad – utat engedünk vágyainknak. A tenger számunkra, kell-e mondani, a Földközi tenger és annak Adria nevű öble, azzal a szigetekkel megszórt partvidékkel, amit olykor – okos és szerencsés királyaink idejében – mintha a magunkénak vallhatnánk. Mi köze a magyarságnak a tengerhez? Jószerivel semmi. Nem vagyunk tengerparti nemzet, nem vagyunk kalandvagyók, létformánk a megállapodottság, a helyben maradás, nem vagyunk kíváncsiak arra, hogy mi van a házunk falain, a falunkon, mi van a megyénk határain túl. A nagyvilág meséikkel, legendákkal,

ALEXA KÁROLY (1945) irodalomtörténész, az *Életünk* című folyóirat főszerkesztője.

romantikus regényekkel, templomi prédikációk példázataival üzen, meg évtizedenként egy-egy háborús hírrel – kereskedők, katonáskodók, teológusok, kósza vándorlók, nagyritkán ide menekülő francia emigránsok, munkát kereső iparosok, lengyel felkelők, beházasodó északi urak, menekülő eretnekek, effélék hozzák a híreket. Nem vagyunk hódító fajta, se hajlamaink, se geográfiai helyzetünk nem készlet arra, hogy idegen tájak kincsei felé mozduljunk: a Kárpát-medence a maga tökéletességével – zártságával és fölülmúlhatatlan gazdagságával – maga lett számunkra a térbeli végérvényesség... Az „Óperenciás tengeren túl”, mint mesei fordulat is csak egy folyónevet rejt, amiként Petőfi híres sorában a Tisza kapja a szemhatárig tágított metaforát: „tengert láttam, ahogy kitekinték”. Petőfi sose látta a tengert, és Arany János sem, se Csokonai, se Berzsenyi, se Vörösmarty, se Tompa. Mégis tudtak róla, ahogy a nép is. A tenger – mondhatni – meghatározó eleme a magyar néptudatnak. Álomi táj? Mesevilág? Maga az elérhetetlenség? A végtelen pusztaságába zárt nomád látomása? A Czuczor-Fogarasi szótár, a magyarság önmagáról való tudásának ez a meghaladhatatlan korpusza, nemcsak pontos meghatározást ad („Általán azon nagy kiterjedésű, öszves víztömeg, mely a földkerekségnek minden szárazföldét és szigetét körülveszi...”), hanem több mint száz szóösszetétel felsorolásával azt is bemutatja, hogy a magyar nyelv – azaz a magyar „néptudalom” – nagyon is számon tartotta-tartja a „nagy vizet”, ha másként nem, mint a mindenkori és mindennemű nagyság jelzőjét. És ez tetten érhető a közmondásokban-szólásokban is: „Nem lehet a tengert kalánnal kimerni”, „Többen halnak borba, hogysem a tengerben”, „Aki nem tud imádkozni, menjen a tengerre...” Arról már ne is beszéljünk, hogy hány „csudaállat” nevében van ott a tenger, mint jelző. És ugyan hány magyar látott „tengeri sült” vagy „tengeri oroszlánt”? A Verstár nevű digitalizált gyűjtemény ötven klasszikus magyar költő teljes életművét tárja fel József Attilával és Dsida Jenővel záródva: ebben az irdatlan szövegmenyiségben a „tenger” szó 1520 alkalommal említődik. Sok ez, vagy kevés, ki tudná eldönteni, mindenesetre tanulságok tömegét kínálja annak, aki nem sajnálja a fáradságot, és végig megy minden hivatkozáson. Miért éppen Reményik Sándor, Juhász Gyula, Tompa Mihály, Ady, Petőfi és Babits írja le legtöbbször ezt a szót – nincs válasz. Az nem lephet meg, hogy a zsoldárok is visszatérően, noha tudjuk, hogy az ószövetségi zsidóság nem volt éppen tengerjáró népség. Majd Pál apostol – lelkében és szavaiban az új testámentommal... ő aztán igen. A „tenger” a magyar versben nemcsak az elvágyódás terének jelölője, hanem mindennemű hasonlításoké és metaforáké, csakúgy, mint a köznyelvben: a beláthatatlanság, a távolság, a mélység... „tenger pusztaság”, „az álmok tengere”, „a bánat tengere”, „a kín és a könnyek tengere”, „tenger nép”... Az a verses példák légiói alapján is mondható, hogy a „tenger” a magyarság számára nem kínál mitikus ihletést, mint a germán vagy latin népeknél, vagy „ötletet” a tudálékos pszichologizálás számára: pl. a tengerhez való „visszatérés” az anyába való visszatérésre utal, azaz a halálra. (Ilyen fellengzően szépet csak északi ember képes leírni, az északi, aki otthontalanná vált... Aki tagja az európai bujdosók nagy

fraternitásának, aki Van Gogh, Hölderlin, Stendhal, Byron, Puskin, Shelley, Keats, Browning, Brodskij stb., stb. rokona. Márai: „A tenger a legnagyobb otthon. A szaga, a színe, a mozgása, az érintése, minden ismerős. Lehet, hogy valamikor hal voltam. De lehet, hogy uterus- emlékek ezek. Lehet, hogy valamikor a népvándorlás idején itt tévedtem el. Minden emlékeztet a tengeren, minden ismerős, jóízű, megnyugtató; a veszély is.” Alexandre Márai, született Grosschmid Sándor Károly Henrik, 1900. április 11. Kosice, Cesko-Slovensko.) És még ez a merész ihletettséjú tenger-metaphora sem áll egymagában a magyar literatúrában. Babics Imrénél bukkanunk ezekre a sorokra: „Istenhittől habzik a tenger, jó hazatérni. Delfinek ártatlanságára milyen magyarázat van, ha nem az, hogy a magzatvízben a lelkületük nem éri gonosz közvetlenül?” Ami biztos és mindenki számára, éljen távol a víztől vagy a víz közelében, felfoghatóan igaz, hogy a tenger átmenet a két másik őselem, a föld és lég között. Princípium. Minden értelmében a szónak.

Hát a „tenger” és a „Dél” – együtt? Ennek az irománynak az első mondata ez volt: „Én északi ember vagyok.” Egy Ady-sor. Valóság-e, tudomásul véve persze, hogy mindenki, pláne, ha költő, bárminek állíthatja magát, avagy hagyhatja, hogy a világ és a saját teremtő indulata bármit ráfogjon. A kérdés szóljon így: északi ember-e a magyar? Az is – de leginkább akkor, ha a Délről kényszerülünk elgondolkodni. Ha szembesülünk azzal, hogy miféle tájak is vannak-lehetnek a „magyar Glóbuszon” kívül. Ha arról beszélünk, hogy hova is tartozunk. Ha Észak és Dél örök dialógusát a Kárpát-medencéből igyekszünk követni. És itt találjuk az egyetlen mitikusnak tekinthető hivatkozást a magyar észjárásban a tengerre. Azaz az Adriára. A magyar múlt hazafias térszemlélete talált rá arra az („önmeghatározó”) formulára, amely Észak és Dél között határozza meg a helyünket: a magyarság élettere a Kárpátoktól az Adriáig tart. És a „közösség” jellemzően vertikális és nem horizontális, nem Kelet-Nyugat tájolású – talán mert az Észak-Dél közötti hely(zet) megkérdőjelezhetetlenül „természeti” tény és nem „történelmi” (utóbb: ideológiai), mint az ezt metsző meghatározottság. Lásd: „Komp-ország”... „Kárpátoktól Adriáig / Zengjen hát az ének: / Adjon Isten szebb jövőt / Árpád nemzetének” – áhítja a néhai jó Garay János *Hymnusa*. Ezt a képet kerekíti le Komjáthy Jenő töredéke a maga látomásosságába emelve: „A Kárpátoktól le az Adriáig / Csak egy az érzés, egy a nyelv...” Aligha véletlen, hogy ez a romantikus térképzet abban a pillanatban kapja meg a maga tragikus súlyát, amikor véglegesen megszűnni látszik az érvényessége – Trianon után. Móricznak egy Adytól búcsúzó verses – „visszaképzéletes” – fohászában pl.: „Zengjen a hangom, dördüljön a szóm / a magyar pusztákon, a magyar szívekben, / hogy visszazengje a Kárpát / és tovazúgja Ádria / és minden élet itt: / hogy mi vagy nekem...” Vagy Juhász Gyulánál (*Gyász*, 1919): „Egy régi térkép fölé hajlok ma: / Ez Ádria, ez a Kárpátok orma... / „Magyar vagy-e, kérlek még néha tőlem. / Csitt! lassan lépjete a temetőben.” Kosztolányinál két évre rá: „Süket, kopár földnek kiáltok, poros

hazám szegény fia, / mert nem veri már vissza versem a Kárpát és az Adria...” (Nem tudtam én dalolni nektek az újról, csak a régiről, 1921). Az Adria mint „hasonlító” persze ott van másutt is, ha a közép-európai térbeliségről van szó, Berzsenyinél pl. a „bálti part”-tal ellentétezve, de sehol oly megrendítően, mint Petőfinél, aki meg sem említi, de arra késztet a nyelv lírai emlékezete, hogy „ráértsük” – *Élet vagy halál* című verse így kezdődik 1848. szeptember 30-án: „A Kárpátoktól le az Al-Dunáig / Egy bős üvöltés, egy vad zivatar! / Szétszórt hajával, véres homlokával / Áll a viharban maga a magyar.” A magyar mártírium – mint apokaliptikus térképzet.

Között – ez lehetne a kulcsszó, ha magyarként Észak és Dél „közös” képén mint globális végletek együttállásán merengünk. És megint a Kárpát-medence zártsága és nyitottsága... Továbbá és mégis előljáróban: talán nem túlzás az állítás, mely szerint a Kárpát-medence Európa tájlelektani sűrítménye. A teljes Európáé – az Atlanti óceántól az Urálig. Nem árt, ha ennek magyarként a tudatában vagyunk, és így határozzuk meg önmagunkat. Bámulatos, amilyen észlelhetetlen átmenetekkel nyílik meg ez az önmagába zárt tér a Duna vonalát követve, vagy az ahhoz kötődő folyók, Dráva, Mura forrásai felé hullámozva a cseh és morva dombok, az Alpok és a Karszt felé, délen meg a Száva mellékfolyói felől a Dinári Alpokhoz, Erdélyről meg a Körösök, a Tisza meg a Maros mesél. Ki gondol bele, hogy a Kárpát-medence élestárához és a magyar romantika nagy szabadságszimbólumához, az Alföldhöz hasonló legközelebbi tájak az óromán tartományok és a Pó völgye? És a Karsztnál ott a szinte észrevehetetlen kijárat a Tengerhez. (Amiről, igaz, ami igaz, a maga szülötte földjén élő magyarság zöme mit sem tudott. Legfeljebb élcelődhetett vele-rajta, ha „értelmiségibb”: hogy’ a nyavalyába’ hívhatják úgy a Magyar Királyság egyetlen tengeri fürdőjét, hogy: Crkvenica?) A földtekének és azon belül Európának ez a különleges képződménye, ahol Észak és Dél egyforma érvényességgel kerül együvé, olyannyira, hogy engedi magába beszivárogni mindazt is, amit Nyugat üzen Keletnek, és amiről Kelet úgy véli, hogy Nyugaton is érvényes. És mindez meghatározza az itt élőket, a növényeket, a fákat, az embereket és a természetnek azokat az elemeit, amiket felelőtlen nagyvonalúsággal életteleneknek mondunk: a hegyeket, a vizeket, a síkságokat. És a két nagy létszféra együttállását, minden köznapi és spirituális következményével együtt. A létmódok felfoghatatlan sokszínűségét. *Az öt géniuszt* Hamvas Béla eredetileg *Az öt géniusz földje* cím alá akarta rendezni – hangsúlyozva az általa feltárt, illetve szintetizált történelmi és metafizikai tudás térbeli rögzítettségét. Ebben a nagyon is valós vízióban az a legfőbb üzenet, hogy a Kárpát-medence a földrajzi és egyben – ha elfogult ráfogás, ha nem – spirituális centruma Európának, az a határolt és mégis nyitott hely, ahol a négy égtáj találkozik, ahol a térelemek beláthatatlan fajtabősége olyan harmóniában él együtt, aminek méltó jellemzéséhez alighanem a mítoszok jelképes nyelvére volna szükség. Ennek a harmóniának a lényege az, hogy az égitestekkel megnevezett nagytájak ne zárják ki egymást, hogy az egymásmellettség ne törésekben jelenjen meg, az átmenetek alig

észrevehetően igazodjanak a felszín változásaihoz. Az átmenetek legyenek át-tűnések. A síkságok dombvonulatokon át emelkednek a bércek felé, onnan meg lassan ereszkedünk alá a száraz vagy nedvdúsabb lapályok és nagyobb vizek irányába. Az észak-európaiabb tájak vad nagyszerűségét csak időlegesen kivételes alkalmak jelenítik meg a Kárpát-medencében. A magyarság lakhelyéül kijelölt-kiválasztott tér azért is oly harmonikus, mert a táji géniuszok nyomai szeszélyesen, szigetekként, fel-felbukkannak „másutt” is. Az erdélyi havasok alatti kistáji zárványok például vagy a felvidéki (németes) városok körüli szűkebb környék keltette benyomás erősen délies, illetve nyugatias. De ami a leg-hangsúlyosabb, az a Keletnek a Nyugat felé törő végpontja, a nagy magyar Alföld, az, ami sokféle értelemben a déliességgel hozható közös nevezőre. Olyannyira, hogy a Keleti-Kárpátokon túli sztyeppe utolsó nyomai még a Kemenesalján is észlelhetők. A Kárpát-medence Európa szíve, csermelyes liget, és ha lelki szemünk előtt felemelkedik a földabroszos realitásból, mi más, mint tündértáncoltató pagony és egyben valami magatudatlan őserő foglalata, ami a tengerrel meg az éggel kacérkodik, de azt is boldogan tudomásul veszi, hogy a mitikus időktől formálódott egy nemzet történelmének otthonává. Hamvas Béla is ismerhette Berzsenyi *Magyarország* című versét. Talán azért is vágyakozott szüntelenül ellátogatni Kemenesaljára, mert Berzsenyi Magyarországa az a csodavilág, amihez elég bárhol a Kárpát-medencében otthon lennünk, tehát és történetesen itt is, a Rába és a Marcal ölelésében, míg a Ság meg a Kissomlyó szelíd lankáján legeltetjük szemünket, mielőtt letennénk a méhesben Horatiusunkat és vállunkra igazítanánk szőlőművelő kapánkat. „Itt, hol szőke vizét a Duna rengeti, / Árpád gazdag arany hantjain, oh hazám.” Mezeinket mennyei harmatok mossák, csüreinke egész Európa irigylő, hegyeinken Bacchus tölt poharat, Kárpátunk gyomrának aránya Peruét is felülmúlja, s, óh, a nép boldogságát nem „tiránok” durva keze vigyázza, hanem a törvény... Mondjuk, mondhatjuk bizvást, szemünket a papírról fel nem emelve, mert mi is költ igazságot, ha nem a vers? „...régi dicső nemzeti díszed áll” (1799 körül...).

És itt/most muszáj helyet adnunk egy súlyos megjegyzésnek, tekintsük betoldásnak, kiegészítésnek, kötelező pontosításnak, bárminek. Északiai vagyunk, ha nem is vállalunk sorsközösséget a tőlünk északabbra élőkkel, zömmel másabb fajúakkal, germánokkal, szlávokkal, idegen istenek más nyelvű népeivel, mert magyarok vagyunk, noha „a magyarok Istenét” inkább látjuk magasztos retorikai alakzatnak, mint fohászaink valós címzettjének, magyarok vagyunk, akiknek az északi kötődés néhány magatartásvonáson túl miben másban is nyilvánulna meg a legerősebben, mint a Dél utáni mohó, de csak ritkán tudatos vágyakozásban, valami homályos mitológiai mélységbe mutató fantomfájdalomban. És itt éppen ezért nem tehetjük meg, hogy arról a táji géniusról ne szóljunk, amit úgy nevezünk: Alföld – pontosabban szólva, kénytelenek vagyunk engedni annak, hogy ez a géniusz megszólaljon azoknak a szavaival, akiket a magyar géniusz önmaga szövívőiként meghatározott. Lehet-e nem tudomásul venni Arany János képét: „Isten maga telke”? Tudnillik: „e föld...”

A versből, *Vásárban*, nem derül ki egyértelműen, hogy ez a csodametafora Magyarországot vagy az Alföldet jelenti, helyénvaló tehát, ha mindkettőre ráértjük, és éppen ezt a kettős jelentést tartjuk a költői vallomás üzenetének. Az Alföld egy, azonos a magyar hazával. Sokan csupán Petőfi szabadság-rögeszmejének tartják ezt a kultikussá növesztett Alföld-képet – az Arany-idézet, alighanem cáfolja ezt. De ide idézhetjük az északról a felesége Bihar megyéjét felkereső Madách sorait is: „Óh szép Alföld, tárt s rejtélyes könyv te, / Ős mythussa a magyar nemzetnek!” Nála is íme egy remek kép az alföldi ragyogásról, oly szürreális, mintha öntudatlanul futott volna ki a tolla alól: „Tán még az árnyék is elhagyá itt tárgyát...” Petőfitől Az Alföld helyett, bár ez az egyik legpompásabbra kidolgozott verse, vegyünk egy pillanatképet úti jegyzeteiből, ami éppen a riportos hitelessége (és túlstylizáltsága...) miatt oly meggyőző: „Egyik lovunk patkója leesett; míg azt fölütötték, folyton meredtek szemeim a Kárpátokra, ez egymásra hányt millió piramisra. De lelkem, mint a gyermek, ki megpillantja, hogy gondviselője nem figyel rá, lelkem elsuhant észrevétlenül messzire, messzire, oda, hol nincsenek hegyek, hol halmok is alig vannak, hol a Duna omlik méltóságosan, mint Vörösmarty hőskölteményei, hol puszták nyúlnak el hosszasan, mintha a világ végét keressék, hol a létkör egy óriáspalota, melynek tetején a napnak gyémántcsillárja s oldalán a délibábok tükrei függenek...” Ezzel szemben Ady, aki nem szekéren vagy gyalogszerrel jön ide, hanem „Gőzösről (néz) az Alföldre”, mit vél látni? Az itteni magyarságot. „Hajh, Alföldre lenyargalt, / Szűk vén fejű magyar nép...”, „Ősi nép vagy és jöttment...” Ezeknek? „Álmuk a zsíros Semmi...” Avagy: „piszkos, gatyás, bamba”... „csorda-népek”... Végül: „...a gaz lehúz, altat, befed...” Mit tud az irodalom az Alföldről? Összevissza címszavak: végtelenség, szegénység, ember nélküli tér, kegyetlenség (*Barbárok*), semmiféle lelki nemesség, semmiféle spiritualitás, „rideg legények” és „komor bikák” földje, misztikus erő, nyalkaság (Jókai), Ázsia öröksége, ahol a szabadság vére hizlalja a búzát, ló, ökör, gólya, pacsirta, birka, a katlanhúsok (Hamvas) hona, vakító fény, a fékevesztettség (e szóban milyen eredeti képzetvilág...), a délibáb, mint a káprázat költészete, „a puszták szép tündérleánya” (Petőfi), a szegénylegény, mint a függetlenség és a nemet mondás jelképe stb., stb. Meg a „tenger” – ami olyannyira nyilvánvaló, hogy már nem is hasonlat, sőt úgy metafora, hogy nem is óhajt költészet lenni. Az Alföld így mutatkozik be a Petőfi-versben: „Lenn az alföld tengersík vidékin...” Hát a művek a legmaibb máig? Van-e legnagyobb közös osztójuk vagy legkisebb közös többszörösük ezeknek: *János vitéz*, *Toldi*, *Rózsa Sándor*, *Szegénylegények* (Hernádi Gyula írta, csak a nevét „licenzurázták” a főcímből), *Egy magyar nábob* (és számtalan más Jókai-regény és novella), *Térey*, *Tar és Temesi kisebb dolgai*, *Úri muri*, *A falu jegyzője*, *Tömörkény-novellák*, *Sátántangó*, *Hazai rejtelmek* (Kuthy Lajos), *Hollóidő*, *Napraforgó*, *Nincstelenek* (Borbély Szilárd), *A beszélő köntös*, *Magasiskola* (Mészöly Miklós-Gaál István), *József Attila-versek*, *Gvadányi nótáriusa*, *Ének a búzamezőkről*, *Mi huszonketten* (Babay József), *Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben* – Debrecen-fejezet, gazdag kitekintésekkel – alaplú (Jókai) stb., stb.? És még

két ajánlás, amit, ha nem is kötelező, de nem haszon nélkül való figyelembe vennünk. Az Alföld valószínűleg az az ellegendásodott magyar tájegységek között, amit a történelem és az emberi jelenlét alighanem a leginkább módosított. Egyrészt azzal, hogy népessége többször kipusztult és hallatlanul sokféle náció érkezett a pótlására: sokféle hagyomány, vérség, mentalitás, az alánoktól a tótokig. A tér egyneműsége és a fajták sokszínűsége – miféle mitikus azonosíthatóságot sugall? A másik: az alföldi táj központi része éppen akkor változik meg alapvetően, amikor a szabadságeszme magyar képzete ide rögzül, a romantika idején, a Tisza szabályozásával – merőben új tájfeldrajzi tulajdonságok jöttek létre. Ezek után, hol az igazság? – tehetni fel az együgyű kérdést. Ez mind maga az igazság. Együtt minden szélsőségével. De azért kiegészítendő – ha már eddig is gyakran hivatkoztunk rá, és hivatkozni is fogunk még, mint olyan magyar gondolkodóra, akinek csodaszerű kiemelkedése az elfelejtettségéből alapjaiban meghatározta a rendszerváltozás szellemiségét, tehát kötelező hivatkoznunk Hamvas Bélára. A legfeltűnőbb *Az öt géniusz* vonatkozó szakaszában a rokonszenvnek szinte teljes hiánya. „A magyar nem a puszták népe. Az elnevezés romantika és zsurnalizmus.” Ezzel indul a táj bemutatása, és tudjuk, hogy a „zsurnalizmusnál” Hamvas súlyosabb vádat nem ismert. Valószínűleg az lehet erre az averzióra a magyarázat, hogy ebben a magyar tájban nem lelt rá a számára legfontosabb spirituális és közösségi értékekre. Pl. a szellemi kaszt kialakulására vagy arra, hogy az itteni létmód mindenütt nélkülözi a központot, pedig „a középpont a felsőbb erők jelenléte”, vagy arra, hogy a közéletiség megrekedt a politika szintjén, hogy az egzisztenciát mindenhol az ideiglenesség jellemzi. A lényeg: itt a nép mintha meg sem próbálna szembenézni a saját létkérdésével. Mindazonáltal ez a mindössze hétoldalas szöveg telítve van villogó észleletekkel. Például azzal, hogy az alföld végtelenségének „értelme” éppen az ellenkezője az óceánénak. Nagyon is megszívlelendő paradoxon, hogy a világtengereknek van partja, de „a kontinentális óceánról nem lehet partraszállni”. És ehhez kapcsolódik az a sarkos állítás (amivel oly megrendülten szembesülünk Camus-nél és Mészöly Miklósnál), hogy a sík földnek ez a végtelen nyitottsága egyenlő a totális rabsággal, a hangoltság a pszichózissal. Ráadásul a táj- és fényélményben megnyilvánuló „egyhangúság semmit sem különbözik a börtön falának kopár közönyétől”. Meursault hónapjai a guillotine árnyékában. Ezért is vegyük ide megint Petőfit: „Börtönéből szabadult sas-lelkem...” Hamvas szóba hozza a víz teljes hiányát. Ezért is meglepő, talán mint a tudatalatti üzenet az, hogy szövege első oldalán ötször írja le az óceán szót, másfelől hadd utaljak arra, hogy Petőfinek szinte karizmatikus delejességű Alföld verse folyamatosan él a víz képzeteivel. Ezzel indítva a tájrajzot: „Lenn az alföld tengersík vidékin...”, aztán a széles itató vályú, a nádasok, a szomjas betyárok, ahogy közelegnek az enyhületet nyújtó csárdához... A betyárról – mily kedvelt alakja a magyar nemzetkarakterológiának... – sehol nem találunk ihletettebb mondatokat, mint itt, ahol a szabadság és a szabadság illúziója olyan pontosan szét van választva. Hamvas itt is megjelöli, hogy hol észleli még

az „alföld” jelenlétét a Kárpát-medencében. Két ponton biztosan igazolhatjuk, hogy helyesen, és megint csak az irodalom érveivel: Somogy – gondoljunk Berzsenyi niklai éveire és Szabadka környéke – itt meg Kosztolányi „sárszegi” világára.

Hamvas és újra Hamvas. Utóbbi évtizedeinknek alighanem legtöbbet idézett magyar auktor, ha arról a helyről beszélünk, ahol vagyunk, és ahol igazán lennünk kellene. Most a „hely” szót értsük a „tér” legkülönbözőbb konnotációi szerint is. (Pl. haza.) Hamvas Béla szellemi nagyságát persze ne bizonygassuk, de azért használjuk ki mostani beszédterünket egyetlen szerény alkalmi utalásra. *Az öt géniusz* utolsó lapjain, ahogy illik, a mindentudó könyvtáros beszámol, ha nem is forrásairól, inkább azokról a szerzőkről, akik számottevő kutatásokat végeztek „ember és föld viszonyában”. „A föld az ember számára hely. De ez a hely daimonikus tér, mert sorsának itt kell teljesülnie... Nem kell különösebben érzékenynek lenni, de ha az ember otthonától csak száz kilométerre távozik, a más táj gyümölcse és veteménye, kenyere és bora, teje és vize, anyagcseréje számára különös megrázkódtatás, és néhány napnak kell eltelnie, amíg a szervezet alkalmazkodni tud.” Nehéz lenne elfogadni is meg cáfolni is ezt a véleményt a háborúktól, gazdasági kényszerektől, kulturális kíváncsiságtól és más efféléktől meghatározott legújabb – „vízöntői” – korban, amikor az otthon mindinkább az otthontalanság szinonimája lett. Ám egy távoli érvet hadd hozzak. Két valóban „földhöz kötött” barátom (ők is járják a világot persze) tapasztalata az, hogy az egyikük (nemzetközi híró fotográfus) kissomlyai borai, a másikuk (a legnagyobb magyar gyümölcsész) pórszombati körtepálinkái egészen másként viselkednek (ízváltozásban, hatásban), ahogy távolodnak szülőhelyüktől. Többször ellenőrzött és igazolt tapasztalás ez – ha anekdotikus megjegyzésnek is tűnik. Azaz: valaminek – legyen az lélekkel bíró személy vagy spiritualitásban gazdag emberi termék – karakterét meghatározza létrejöttének térsége, ami ezért bizvást megérdemli azt, hogy helyként rangosítsuk. De ez csak egy privát slágvort *Az öt géniusz* utószavához. Hamvas könyvének párlapos zárószakaszában egy listát ad a téma szakirodalmáról, Hippokratésztől kezdődően. Közölvásó számára ismeretlen francia, német, angol, spanyol és orosz nevek légiója, amelyek így vagy úgy a klimatikus szempontok bemutatásával az illető nép és nemzet karakterológiáját óhajtják feltárni. Sőt nálunk alighanem elsőként tisztázza Hamvas, hogy ezek a rendszerbe állítható régi tudományos eredmények hogyan vezettek a 20. század elejére a kultúrformológia diszciplínájának alapvetéseieiig. Ezek a lapok legalább olyan tudománytörténeti érvényességűek, mint amennyi szellemi izgalmat és kihívást jelentenek a Kárpát-medence táji géniuszainak tablóképei. A magyar „anyagról” természetesen lesújtó a véleménye (ez: unalmas, az „politikus és nem jóhiszemű”, emez „iskolás”, amazok „zsurnaliszták” stb.), kivéve a múlt nagyjairól: Zrinyi, Kemény, Bessenyei. Mint a közölvások egyike, egyetlen francia klasszikus szóba hozásával hadd utaljak Hamvas eljárás módjának, hogy is fogalmazzak, „ihletettségre”. Itt is van privát szempontom, mi tagadás. „...később Montesquieu mondott

olyan gondolatokat, amelyeket sokszor idéztek”, így az idézet, és lehetetlen nem észlelni a mély megvetését, mondjuk inkább: távolságtartását attól a múltól, ami az egyetemes filozófia-, jog- és szociológiatörténet megegyezéssel klasszikusa: *A törvények szelleméről* (1748). Ennek a műnek megjelent egy rövidített fordításváltozata 1987-ben Erdélyben, Egyed Péter bevezetésével. Nemrég elhunyt költő és filozófus barátom ideidézésével arra is szeretnék utalni, hogy a politikai terrortól meghatározott mindennapokban miféle „látenciával” (nem találok jobb szót) bírt az egyetemes szellemiség, azaz a szellem egyetemessége. Akár a leggaládabb eszközökkel őrzött határokon is keresztül. A kis Téka-kötet ajánlása: „Kedves Károly, világunk eme szerény bölcse és a filozófusok legszerényebbje, aki már politikai közhelyeinket megalkotta, nos hát ő is sokat gondolt magányában távoli néhány barátjára. Bár mindig velük beszélgetett, mégis oly ritkán találkozhattak. Szeretettel Egyed Péter, Kvár, 1988. október 9-én.” Csak ajánlani tudom a francia kiválóság és a magyar nagyság mondatainak párhuzamos olvasását, és nyilván nem azért, hogy igazságot szolgáltatassunk egy nem létező és nem is létezhető vitában. Az meg pláne abszurdum volna, ha az időbeli különbség mögé valamiféle „fejlődés” ködképét vizionálnánk. A világképek totálisan eltérő jellegéről van szó, amin belül izgalmasan villódnak a széttartó és egybeeső részletigazságok. Sőt még azt is vélelmezni merem, hogy Montesquieu-ben műveltségszerkezete és történelmi meghatározottsága ellenére is van olyasfajta gondolkodói fesztelenség, amivel nagyon is távoli momentumokat tud és mer összekötni. Maga az alapötlete is nemcsak keretet ad ehhez – az éghajlat és az egyes nemzetek jogrendjének összefüggése –, hanem alkalmasan szinte költői inspirációt. S még abban az egybeesésben (elkötelezettségben) is mily természetes rokoníthatóság és ellentét lüktet, hogy az egyikük az egyetemes szemhatáron belül Franciaországra, a másikuk a Kárpát-medencei magyarságra fókuszál. Mindenesetre, amikor azt olvasom Montesquieu-nél, hogy az éghajlatoknak van hierarchiájuk, közelállónak érzem ehhez az itteni saját írományomhoz, ha bizonyítékait nem is nagyon merném névértékben venni. Különösen azt, hogy Észak és Dél között az ideális tér – mit tesz isten – maga Franciaország... Hadd zárjam ezt a közbevetést a nagy francia szakmű vonatkozó fejezeteinek első mondataival, honi Hamvas-híveinknek „mihez tartás végett”. A racionalitás honnan rugaszkodik el a teória felé. Fiziológia és metafizika. Szemben a „hamvasi” észjárással. „Tizennegyedik könyv. II. Mennyire különböznek egymástól az eltérő éghajlatok alatt élő emberek.” „A hideg levegő összehúzza a külső testszövetek végződéseit; ez fokozza a rugalmasságukat és elősegíti a vér visszaáramlását a vétagokból a szív felé, egyben csökkenti eme szövetrostok hosszát is, ilyenformán tehát erejüket is növeli. A meleg levegő hatására, épp ellenkezőleg, a szövetrostvégzések elernyednek és megnyúlnak, következésképp csökken erejük és rugalmasságuk. A hideg éghajlat alatt tehát az emberben több az életerő... A nagyobb életerő többféle hatást idéz elő: például fokozódik az önbizalom... A melegebb éghajlatú országok népei félénkek, mint az öregek, a hideg éghajlatú országok népei bátrak, mint a fiatalok...

Az északi népek szövetrostjainak erőssége teszi, hogy a táplálékból sűrűbb nedveket vonnak ki... Így tehát e népek fiai nagy természetűek, de lanyha mozgásúak... Megvizsgáltam egy birka nyelvének külső szövetét azon a helyen, ahol szabad szemmel is kivehető, hogy dudorok borítják [...] ezek hideg hatására kevésbé kiterjedtek..." És így tovább, és így tovább – már a jellemek ellentmondásainál tartunk, a mezőgazdaságnál, a törvényhozói bölcsességnél, a rabszolgaság és az alattvalói állapot hasonlóságánál, a természetes szeméremérintésnél, a „különböző népek viszonyulásánál a bátorsághoz”, a szigetlakó népek szabadságszereteténel, a pénz használatát nem ismerő népek magánjogi törvényeinél... Örömmel állapítom meg, hogy Hamvas Béla könyve a délnyugati régió géniuszának a bemutatásával kezdődik, s már a második bekezdésben azzal a brutális (számomra: lélekzsongító...) állítással lepi meg az olvasót, hogy „Kemenesalja fővárosa nem Budapest, hanem Athén”.

És derűs szívvel kérek bocsánatot Charles-Louis de Secondat, La Bréde és Montesquieu bárójától.

Hamvas a Dél-t a Kárpát-medencében a délnyugati géniusz lakhelyeként határozza meg. „Ha az ember északról, Sopron felől közelíti meg, akkor éri el, amikor a dombok elkezdnek kisimulni. Ha keletről érkezik, a Balatonon átkelve, a határ Badacsony és a Szentgyörgyhegy fölött húzódik Tapolca és Sümeg között.” Ez után a definíció után következik a hely metaforikus-metonimikus jellemzése, azaz a Déllal való összeszővöttség „adatolása”. Ilyen földrajzi nevekkkel: „Míntha a Karszton átnyúlna, ez az Adria...tája”, Provance, Isztria, Dalmácia, Attika, Róma, Athén, Földközi-tenger, Lyon... És aki a „magyar” Délről vízionál, az tartsa számon, hogy Hamvas azt is észleli, „hogy Dél géniuszának ez a helye sok tájat sugároz be...” Veszprém körül pl. – valóban, olvasva a Cholnokyakat (Viktor Trivulziója Dalmáciából és Rituperje a Bakonyból), vagy számon tartva Géczi János veszprémi lírai korszakát, igazat adhatunk a (pozsonyi születésű) mesternek (akinek pátriája egyébként egyaránt mutat nyugatias, északi, sőt délies hangoltságot). A biológiai tudástól és a délies tájlélektan sugalmaitól meghatározott íróbarátunknak volt valaha egy napfényes védettséggű bámulatos kertje a veszprémi püspökvár falánál (utóbb lakhelye volt a Magyar Tempe vidékén, a Balatonfelvidéken, ma meg háza is az Adria egyik szigetén, ahova készülünk is eljutni) – a Séd völgye mellett írta pl. ezeket a sorokat, amik Dalmáciában is érvényesek: „pompeiben vagy pompeii egyik házfalán / van és virágzik a rózsabokor / abból ahogy el-elmozdul / vagy behúzza magát a fénybe / tudható éhes apró mítoszok laknak benne”. Vagy ilyen „déli szórványelem” található Baranya némely pontján is. Napjainknak a „déliesség” iránt talán leginkább elkötelezett magyar költője, a Siklóson született Hegyi Botos Attila ugyanannak a mágikus térbeliségnek a közvetítője, ha a Harkány, Siklós, Nagyarsány, Villány vonalon szemlélődik Dél felé, mint amikor Dalmáciában vagy az Ion tenger valamelyik szigetén. Hegyi Botos nemcsak költőként, hanem lantos zenészként, énekmondóként, grafikusként, fotográfusként, szellem- és művelődéstörténészként, sőt biológusként is mozgósítja érzékeit, tudását és ihletettségét,

ha a Délről akar beszélni. Mélykultúra, szóvarázs, mindent átható éteri erotika... „Csorgó tajtékgyanta”, „kaprifürtű hajnal”, „citruscsuprok pitvara”, a manna-kabóca „szárnya lenge lant” ... Íme egy életrajzi metszete: „itt villanyos, villányi Délen, / villózó szirmok, üvegszárnyak közt, / szőlővirágok menyegző-illatában: / könnyű ecsettel kezemben, / füttyögve meszelem örökségem.” Avagy – aki egyszerre van otthon és lélekben az úton – így: „Ahol otthonod, / oda ne vendégségbe / járj. Még ha éggé / duzzadt ajakkal fogadnak is / útszélre csordult / levendulák. / Időről időre. / Akár a földközi / röpke nyári zápor.” Ez vajon hol íródott? És ez? „Már megfejték az éj / teheneit. Az istennő / jószágai imént fordultak / ki a kapuszárnyakon, / gyöngyszaruikon a virradat / rózsafűzérével...” S tovább: alighanem talált volna megszívelendőt Hamvas Béla Babics Imre életművében is (akinek gigantikus könyvével, a *Gnózis*nál méltatlanabb sorsa nemigen van-volt magyar verseskönyvnek). *Dél a Bakonyban* című verséből (figyeljünk a ritmikára is) való „katalógus”: „a Dél gyönyörű izzása a kertben, ahol más / távoli földrészek annyi szülötte él / és virul: atlaszcédrus, kenderpálma, galambfa, / turkesztáni szil és ginkgo, törökmogyoró, / csillag-som, tulipánfa, arália és kakiszilva, / kínai mézesfa, perzsa varázsfa, fenyők, / s bambuszok, egy kultúrdzsungel szövevénye a háttér, / ott hajtásaikon Földközi-tengeri só / képzelt illata...”

Pécs a legészakibb lakóhelye az illatos hunyornak és az olasz mügének, Pécs ma már egyre hangosabb a Dalmáciából felvándorolt kabócaéktól és a Mecsekben pusztul a vörösfenyő, az örökké Itáliába, költői szülőföldjére vágyakozó Janus Pannonius városa mind jobban közeledik a forrósodó Délhez. Vagy inkább a Dél az Északhoz? Igen, a felmelegedés. A Mecsek déli lejtőin feltűnő a cserjésedés, ha ritkul az erdő felső szintje, így „kompenzál” a természet, a bükk is korábban és gyakrabban hozza a makkot, a természet tudja, mivel tartozik a jövőnek. A helyzetet persze úgy is értékelhetjük, hogy lényünk „egyik fele”, az ott lakozó déli géniusz terjeszkedik, és így segít, hogy találkozzunk vágyainkkal. Legfeljebb rávesz előbb-utóbb, hogy szőlőink oltványait újabb klónokkal cseréljük le, s a komolyabb rizling és juhfark helyett a mediterrán plánták felé forduljunk. Mi lesz a pécsi cirfandlival és a merlot-val, ki tudja. Hát a szekszárdi kadarkával és cabernet sauvignonnal, Villánnal, amit már ma úgy hirdet a merkantil korszellem, hogy a „mediterrán borok Mekkája”, mi lesz a sorsa a tokaji hárslevelűnek, a sárgamuskotálynak és minden magyar borok borának, a furmintnak... Ellenállóképesség és vízigény... Hogy olyan legyen az alkohol, a sav és aromák titkos szerkezete, amilyennek lennie kell. Ott a dalmát dingac, a recina, odébb a chianti, a szicíliai marsala, Santorini vinsantija, a spanyol tempranillo meg a többi. És alighanem néznünk kell a még délibb dél felé is. Ki tudja, mit küld még az ausztráliai Új-Dél-Wales – mondjuk – a syrah vagy Argentína a malbec mellé? A bor, a bor. „Az őszital ez (mámorosodik saját szavaitól Márai, aki azért mindig meg-megállt egy-két esti pohár után), Noé és a görögök itala, romlatlan, a föld anyateje.” Hamvas a Dél legkeletibb delegátusának Tokajt mondja. S valóban – személyes emlék –, ha az ember eltelik a Tokaji Íródtábor

szóözönével, és csendesen kilép az előadóterem hátsó nagy üvegajtaján, a tokaji hegy lábánál egy ösvényt talál. Ha elindulsz ezen, pár botladozó lépés után egy vízmosta agyagos-löszös-köves szurdikba jutsz, errefelé kilátással a Tisza és a Bodrog összefolyására, amarra meg – átellenben – a Tehéntánc tető felé mutatnak keskeny, embervájta nyiladékok, ahol a szekér a hordóval vagy káddal kifordulhat. Magad se veszed észre az augusztusi verőben, hogy a Via Appiára vitt a lábad, esetleg egy dalmát szigetre, ahol a nehezen megmunkált kis parcellák meg a dombosodó emelkedők közé a természet meg az emberi igyekezet kanyargó csapásokat munkált ki. De még inkább valahova Szekszárd, azaz Alisca mellé visz az út és a képzelet, mondjuk az akácos, római légionáriusok tapodta Csontos mélyútba. Mészöly Miklós írta erről a tolna megyei tájról: „Akáccal benőtt szurdikok... Csendjük, fülledtségük a legszelídebb titokzosság. Sűrített Pannónia.” Pannónia-Róma tudta, hogy miért engedi a Dunának, hogy megvonja a birodalom keleti határát... Mészöly hamvainak egyharmadát Triesztnél szórták a tengerbe. Ez éppen úgy illett mélypannon lelkületéhez, mint az, hogy a másik harmadot a napfényes, akácos, vadvirágos kisoroszi homokdomb fogadja magába. Nem mernék megesküdni rá, hogy ez az ő végakarata lett volna, amíg még bírt akarni egyáltalán, és nem a felesége ízetlen és erőszakos halottkultuszának tünete, mindegy is: az az illető, aki ezt a végső mitikus utat lebonyolítani segített, megjegyzi, hogy Kopor és Ankarán között egészen olyan a táj, mint a Szekszárd környéki dombvidék. Pannónia – ha lenézel a tokaji szőlőhegyi útról, az első kertek egyikében egy pineát láatsz, csúcsa majdnem a lábadnál. És visszaemlékszel: Fenékpusztá és Keszthely között másfél száz éve kanyarog egy faszor. Kilencszáz feketefenyő. Amiknek a koronája megöregedvén, esernyő formát vesz föl. Messziről olyan, mintha csupa mandulafenyő, pinus pinea, volna. A magyar Dél. Hamvas megint: „Az egész országban ez az egyetlen hely, ahol az ember tudja, hogy az élet akkor magasrendű, ha művészi. Nem úgy, hogy esztétikus, hanem úgy, hogy orfikus, vagyis, hogy az ember az éneklő világban... él és az elemekkel együtt énekel... Délen tudják, hogy az életnek zenének kell lenni... (és) ezt a titkot csak a géniusz őrzi.”